

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА В ХУДОЖНІЙ ПАЛІТРИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

У статті пропонується аналіз творів Ф. Прокоповича. Особливої уваги надано питанню використання церковнослов'янської мови та її стилістичної функції у художній палітрі митця слова XVIII ст.

In this article an attempt was made of analysis in stylistic differentiation of lexics of works of Theophan Prokopovych and role of Church Slavonic language in his works as well.

Художнє слово Феодана Прокоповича детерміноване культурно-історичними умовами його доби, сповнене емоційної наснаги, що спрямована на формування соціальних запитів.

За тридцять років творчої діяльності відбуваються певні етапи зрушення у творчості письменника.

Загалом староукраїнська літературна мова XVIII ст. характеризується значною строкатістю, що зумовлена неусталеністю її норм, як і невиразністю, аморфністю художніх жанрів.

П. Житецький натомість вважає, що занепад старокнижної мови виявився ще в кінці XVII ст.: "...збереглась... одна лише видимість церковнослов'янської мови. Це вже був древній одяг старця – батька на молодому організмі юнака – сина"¹.

Якою ж саме мовою писав Ф. Прокопович? Ю.Ф. Самарін вважав, що твори Ф. Прокоповича писано російською мовою: "Мовні форми, – зазначає він, – російські, змішані з церковнослов'янськими"². Г.О. Винокур додавав зі свого боку те, що у мові Ф.Прокоповича можна простежити "...риси російського просторіччя"³.

Мову Ф. Прокоповича зазвичай визначають як книжнослов'янську, маючи на увазі церковнослов'янську мову пізнього періоду.

Л.Л. Кутіна переконливо доводить, що Ф. Прокопович упродовж своєї творчості "...свідомо реформував свою книжнослов'янську мову, спростивши її та наблизивши до мови своєї аудиторії"⁴.

Письменник неодноразово наполягав на потребі передавати релігійні істини зрозумілою мовою, власне просторіччям. Зауважимо, що просторіччя в устах Ф. Прокоповича – це не розмовна українська мова, а проста слов'янська мова, де автор намагається синтезувати у художній палітрі риси книжної мови з елементами народної. При цьому даються знаки вияви стилістичної диференціації лексики у художній поезії.

Лексичний склад книжнослов'янської мови цього періоду помітно зростає, через широке використання слів із старослов'янськими основами, з їх лексичною та семантичною архаїкою до найновіших іншомовних загальноживаних слів і термінів науки.

Л.Л. Кутіна доводить, що за морфологічним ладом до чистого книжнослов'янського типу можна віднести лише “Слова” київського і раннього петербурзького періоду (1716 - 1720)⁵.

На двадцяті роки ХУІІІ ст. припадає розквіт ораторської майстерності Ф. Прокоповича. Лексико-граматичний лад текстів цього періоду помітно видозмінюється.

Упродовж київського періоду твори автора писані книжнослов'янською мовою. Так, у знаменитому “Панегирикосѣ на Полтавскую победу” виявлено 254 випадки вживання аориста й імперфекта. Відповідно до норми вжиті флексії всіх осіб і чисел. У наступний період зникає давня система минулих часів, з'являються невідмінювані короткі дієприкметники та дієприслівники, істотно змінюється парадигма відмінювання іменників, майже не вживаються двоїнні форми, спрощується структура речень.

Видозмінюється художній словник мови Ф. Прокоповича. Як відомо, Ю.Ф. Самарін наполягав на тому, що “художній елемент у проповідях Ф. Прокоповича мало розвинений”⁶. Спробуємо уобразити погляд про довершеність художніх форм, звичайно, у рамках доби митця. Для аналізу обрано твори різних жанрів – “Епиникіон”, що представляє жанр високого стилю, також драми “Владимир”, “Милость Божія”, і ліричні поезії.

Автор плекає форми книжної мови, щоб передати стильовий пафос і виразність. Наприклад:

*О блаженство наше
Царю Богом вѣчанний, силен, о Бозѣ,
Сокрушив, повергн есі гордого под нозѣ.
О день благополучний!*

Кий язик і коє слово ізреци может блаженство такое!

(Е. – 32)

Однокореневі книжнослов'янські скріпи *блаженство*, *благополучний* надають уривкові художньої виразності, як і градації (*сокрушив, повергл еси та ін.*), викликаючи позитивні емоції, відчуття життєствердної сили. Автор спрямовує до віри в щасливе прийдешнє.

У драмі “Милость Божія”, доречно звучить слов'янська лексика, що забезпечує сприйняття твору як цілісно високого стилю:

О, Боже! Возсіяй ми день он скоро златий,

Толикое блаженство мое оглядати !

(МБ. – 323.)

Повтор лексеми *блаженство* стає співзвучним до пафосу “Епиникіону”.

Частими є звертання до Вищої сили, що підкреслюють християнську стихію у творах Ф. Прокоповича. Незалежно від жанру твору основним мотивом є віра в Бога та православна покура. Центральним образом є Господь та його “*всемогущество*”. Для підкреслення важливості Господньої сили автор використовує у колі праслов'янських загальноновживаних такі церковнслов'янські композитні епітети: “*Господь великий*”, “*Бог милосердний*”, “*Хранитель наш*”, “*Бог всеблагий*” і подібні.

Засвідчуючи власну віру в Бога, автор послуговується старослов'янізмами для відтворення сталого зв'язку минулого з майбутнім. Така цілісна форма відображення земного життя нерозривно пов'язує з життям небесним :

Что тобѣ воздами ми, о всеблагий Боже?

Кто бо твою к нам милость ізреци возможе?

Десница, о Господи, твоя прославися

В крѣпостѣ, десная ти рука утвердися.

(МБ. – 316.)

Виклад інформації, де автор аналізує власне ставлення до Бога, або ж своїх героїв, відбувається у формі запитання – відповіді, через те природним видається поєднання зі слов'янізмами української лексики типу *вінчанний, оглядати, прославися, утвердися* тощо з давніми слов'янськими коренями. Запитання набуває значення узагальненого, в якому зосереджується звертання до вищого розуму – Господа. Мовлення автора через наявний семантичний синкретизм надає художнім творам автора проповідницьких рис, де ніби витлумачується священний символізм. Символіка художнього

словника Ф. Прокоповича, як виразника християнської любові до Бога, проходить через призму давньої мовної традиції – старослов'янську мову. Часто старослов'янізми природно влітаються у загальний зміст творів.

Аналіз деяких типових лексичних об'єднань у мовній канві творів Ф. Прокоповича та їх активність на різних етапах його творчості, як і питання про стилістичну диференціацію окремих елементів мови, видається трудомістким через вияви різних типів книжнослов'янської мови і поширення меж синонімічності виразових засобів. У мові проповідей 20 – 30-х років з'являється оновлений шар лексики, що створює синонімію з питомими слов'янськими словами. При цьому церковнослов'янізми співіснують із запозиченнями – західнослов'янськими (найчастіше польськими), тюркізмами. Часом ці слова не перебувають в експресивному словникові народного мовлення, залишаючись нейтральними. Наприклад:

*Глагол сей ложний. Не Владимир
Мой брат есть, но **враг** мой, безбожний.
Владимир – владѣнїе мира знаменуєт,
А брат мой з родственною кровію воюєт.
Брат мой, - о горе! – і сей глагол неістовий:
Враг мой, супостат лютий, жрець моя крові.*

(В. – 258.)

У складі наведених синонімів зі значенням “ворог” у Ф.Прокоповича виявляємо перелік строкатих семантичних відповідників типу: *враг, супостат лютий, жрець моя крові, безбожний*. У нагромадженому строкатому ряді слів, різних за генетичними витоками, за допомогою яких автор намагається вплинути на читача або слухача, виявляємо певний стилістичний підтекст. Так ми можемо сказати, що лексема *враг* видається швидше нейтральною у тексті, аніж стилістично забарвленою. Натомість словосполучення *супостат лютий* виражає негативну оцінку, з виразнішим ступенем узагальнення, ніж лексема *враг*. Для посилення емоційного впливу на слухача автор використовує епітет *лютий* до основного слова *супостат*, що передає особливо небезпечний вияв неприязні. До контекстуальних уживань можна віднести пару співвідносних відповідників: *безбожний, жрець моя крові*. Християнська традиція навіює авторові використання лексеми *безбожний* у значенні “ворог”, що підкреслює – заперечення Бога – вороже ставлення до нього. Словосполучення *жрець моя крові* має

інше підгрунття – неповноголосна форма *жрець* передає значення “той, що пожирає”, а в тексті “позбавляє крові, знекровлює”. Наголошуючи на нищівній силі ворога, що стає причиною смерті, автор вдається до оновлення внутрішньої форми слів. Старослов’янська традиція творення синонімічних ланцюгів для увиразнення власних переживань, емоцій перетворюється на стилістичну фігуру зі значенням довершеної форми мови автора, широкого спектру його уяви.

Наведемо приклади інших синонімічних рядів: *граница, рубеж, предел; причина, повод, вина* (ці слов’янізми належать до найуживанішого спектру словника Ф.Прокоповича), слова *причина, повод* – широко відомі в українській актовій мові, зокрема в юридичному словникові мови ХУІ ст. Інший ланцюг “тотожників” теж має зв’язок з діловою сферою: *польза, выгода, доход, прибыль, користь; охота, желание, вожделение, похоть*. У церковнослов’янській мові *охота* – “радість, весело”.

Розгалужений синонімічний ряд утворює спільнослов’янське за походженням дієслово *говорити*, часто уживане в церковнослов’янських текстах, що вже в ХУІІ ст. набувало розмовного звучання, пориваючи зв’язок із книжнослов’янською мовною традицією. Так, Л.Л. Кутіна визначає, що *говорити* у Феофана Прокоповича зустрічається двічі, *сказати-сказовати* – дев’ять разів, *ректи* – двадцять разів, *глаголати* – двадцять шість разів⁷. Отже, письменник надає перевагу книжним формам, що увиразнюють пафосне звучання:

*Словеса твоя дивно мене утѣшаютъ,
Єгда толікіє мнѣ побѣди глашатають,
Убо се по словеси твоєму да будет:
Богдан мой, побѣдитель толік да прибудет!*
або (МБ. – 315.)

*День во тьму облачиться. І недавно в темной сітующе геєнні,
Слишахом от земной страни глас проходящий, -
Пѣніє то бѣше тайн твоих.*

(В. – 262.)

Однокореневі слов’янізми *глас, глашатають* у таких текстах увиразнюють звучання твору. Ці елементи засвідчують урочисте стилістичне піднесення, надаючи пророчості подіям.

Водночас коло дієслів, які позначають процес говоріння доповнюється великою кількістю народних експресивних лексем:

баяти, болтати-болтнути, вракати. Дієслово *баяти* іще зберігає у Ф.Прокоповича ознаки не лише народної, але й церковнослов'янської мови; однак його семантична спеціалізація сприяла осмисленню його як стилістичний засіб народної мови.

На особливу увагу заслуговує уживання неповноголосних форм у творах українського проповідника. У творах раннього періоду неповноголосні форми переважають над повноголосними. Л.Л. Кутіна доводить, що в текстах київського періоду повноголосних форм загалом немає. “Брак повноголосних варіантів (паралельне збереження слов'янської граматики у київських “Словах”) – без сумніву свідомо позиція автора, який дотримувався норм церковнослов'янської мови”⁸. Очевидно, таку рису можна сприймати як певну традицію. У ранніх творах Прокоповича виявляється чимало неповноголосних форм, як от: *владѣть, гласить, хранить, обременить, согласовать, посрамить, поздравлять, праздновать, усладить, братися, повлещи, влачити, отвлекати, заградити, обратити, предати, преименовати, преложити, прѣминити, преселитися, престати, преступити, претерпѣти; блато, брег, бремя, влас, враг, вран, врата, глава, главня, глас, гласний, град, блань, древо, злато, млеко, мраз, плѣн, срам, сребро, среда, страна, храмина, чреда; драгой, краткий, здравий, младоий, праздний, храбрый, сладкий, гласний, златой, градской, средный, краткий.*

У творах Ф.Прокоповича вони звучать як емоційно забарвлені, адже поєднуються з епітетами, що мають символічне значення. Наприклад, *злонравний глас, множайшее злато, град желѣзний, глава мудрая, враг окаянный...* Часом автор метафоризує свою мову, прикрашаючи її лексемами-слов'янізмами:

*Не плач, о Украину, престани тужити,
Печаль твою на радость время преложити.*

*Призрі на тя з небес вишняго зіниця,
Поборствує по тебѣ Божия десниця!*

*Жолтіє Води злати при брегу своєму
Побѣду породили Богдану своєму.*

або (МБ. – 314.)

*О, Боже! Возсіяй ми день он скоро златий,
Толикое блаженство мое оглядати!*

або (МБ. – 323.)

Ко нам же возвращенний грядет мир веселий

І безбѣдно здоровє ведеє зо собою.

(Е. – 34.)

У наведених текстах стилістично нейтральні неповноголосні форми потрапляють до ряду стилістично маркованих – в оточенні тропів слов'янськими набувають пафосного звучання, додають символічності та перехідних давніх традицій у мові.

У “Словах” 20-30-х років. ХУІІІ ст. стає помітним частіше використання у текстах повноголосних форм, що доповнюється граматичними змінами. Наприклад, *голос, голосний, берег, городской, городок, перестать, перемена, перевести, перенести*. Часто у текстах відбувається паралельне використання повноголосних та неповноголосних форм, наприклад:

*О шляпа драгоцѣнная! Не дорогая веществом;
Но вредом своим всех вѣнцов дражайшая.*

(СПІІ. – 57.)

На позначення буденних реалій автор використовує повноголосну форму, а неповторні та унікальні ознаки втілюються у неповноголосних книжних формах. Звідси ланцюжок словоформ: *драгоцѣнная – дорогая – дражайшая*.

У “Словах” 20-х років у складі повноголосних форм виявляються ще: *голос, голосний, берег, городской, городок, перестать, перемена, перевести, перенести*. Контексти уживання доводять вище наведене міркування:

*Воздадим ему благодарение не так гласним пѣнием яко
сердечним умилением*

(СПС. – 31.)

*Не летают пред ним (морським військом) голосния
вести, не видно дыма и праха.*

(СПФ. – 108.)

Як бачимо, в першому випадку автор піднесено звертається до Бога; а тим часом, наступний контекст – буденний, відображає реальне земне життя, тому автор використовує повноголосну форму. Отже, уживання повноголосних і неповноголосних форм підпорядковується певному змістові.

У 30-і роки. Ф.Прокопович часто використовує повноголосні форми незалежно від теми твору і стильової потреби. Йдеться про варіантне використання лексем типу *глава-голова, злато-золото, древо-дерево, краткий-короткий, прейти-перейти*, детально досліджене Л.Л. Кутіною.

Повноголосні форми вживаються у стилістично нейтральних контекстах.

У ранній творчості Ф.Прокоповича книжна лексика ще не мала експресивної виразності. Але чимдалі паралельно використовуються книжні слов'янізми та народна розмовна лексика. При цьому значення таких лексем видозмінюється, адже старослов'янізми здобувають певне стилістичне навантаження. Ф.Прокопович дотримується літературно-писемної традиції за власним уподобанням, через те книжні форми виявляємо у творах високого стилю, або тематика яких має історично, політично важливе значення. Дотримання книжних традицій дається взнаки в ораторській прозі, загалом у творах релігійного змісту.

Паралельне вживання у межах однієї мови різностильових початків – це специфічна особливість “Слів” Феофана Прокоповича, істотна для розуміння стилістичного перерозподілу лексики у його творах. Вдале оперування лексичними засобами, використання різноманітних форм, стилістично маркованих зі свідомим накопиченням тропів, засвідчує неперевершений хист видатного художника слова ХУІІІ ст.

¹Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в ХУІІ-ХУІІІ вв. – К., 1899. – С. 21; ²Самарин Ю.Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович. Сочинения. – Т.5. – М., 1880. – С.442; ³Винокур Г.О. История русской литературы. – Т.3. – М.-Л., 1941. – С.58; ⁴Кутина Л.Л. Ф.Прокопович. Слова и речи. Проблема языкового типа // Язык русских писателей ХУІІІ в. – Л., 1981. – С.44; ⁵Кутина Л.Л. Ф.Прокопович. Слова и речи. Лексико-стилистическая характеристика // Литературный язык ХУІІІ в. Проблемы стилистики. – Л., 1982. – С.16; ⁶Самарин Ю.Ф. Указ. раб. – С.402; ⁷Кутина Л.Л. Ф.Прокопович. Слова и речи. Лексико-стилистическая характеристика // Литературный язык ХУІІІ в. Проблемы стилистики. – Л., 1982. – С.46; ⁸Там само. – С.14.

Список умовних скорочень назв джерел

Е – Епиникіон // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983.

В – Владимир // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983.

МБ – Милость Божія // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983.

СПП – Слово похвальное о баталии Полтавской // Ф. Прокопович. Сочинения. – М.-Л., 1961.

СПС – Слово похвальное о преславной над войсками швейскими победе // Ф. Прокопович. Сочинения. – М.-Л., 1961.

СПФ – Слово похвальное о Флоте Российском // Ф. Прокопович. Сочинения. – М.-Л., 1961.